अनिवार्य I उपशास्त्री II वर्ष 19-06-2021

संस्कृत सामान्यम् शब्द रूप

"क्विप्" प्रत्ययेन निर्मितः तकारान्त पुल्लिङ्ग शब्दः "भूभृत्।"

विभक्तिः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा -	भूभृत्	भूभृतौ	भूभृतः
द्वितीया -	भूभृतम्	भूभृतौ	भूभृतः
तृतीया -	भूभृता	भूभृद्भ्याम्	भूभृद्भिः
चतुर्थी -	भूभृते	,,	भूभृद्भ्यः
पञ्चमी -	भूभृतः	,,	,,
षष्ठी -	,,	भूभृतोः	भूभृताम्
सप्तमी -	भूभृति	भूभृतोः	भूभृत्सु
सम्बोधन -	हे भूभृत्!	हे भूभृतौ!	हे भूभृतः!

एवं प्रकारेण सुहृद् शब्दस्य रूपम् भवति। 'क्विप्' प्रत्ययस्य सर्वापहार लोपः भवति।

[signature] 19-06-2021

डॉ० निर्मल कुमार झा, सं० प्राचार्य

रा० उ० सं० महावि० सुखसेना, पूर्णियाँ

19-06-2021

संस्कृतसामान्यम् । उपशास्त्री I

अनिवार्यपत्रम् ।

शब्दरूपाणि ।

नदी ईकारान्तः स्त्रीलिंगः शब्दः ।

विभक्ति	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
प्रथमा	नदी	नद्यौ	नद्यः
द्वितीया	नदीम्	,,	नदीः
तृतीया	नद्या	नदीभ्याम्	नदीभिः
चतुर्थी	नद्यै	,,	नदीभ्यः
पञ्चमी	नद्याः	,,	,,
षष्ठी	,,	नद्योः	नदीनाम्
सप्तमी	नद्याम्	,,	नदीषु
सम्बोधन	हे नदि !	हे नद्यौ !	हे नद्यः !

लता आकारान्तः स्त्रीलिंगः शब्दः ।

प्रथमा	लता	लते	लताः
द्वितीया	लताम्	,,	,,
तृतीया	लतया	लताभ्याम्	लताभिः
चतुर्थी	लतायै	,,	लताभ्यः
पञ्चमी	लतायाः	,,	,,
षष्ठी	लतायाः	लतयोः	लतानाम्
सप्तमी	लतायाम्	,,	लतासु
सम्बोधन	हे लते !	हे लते !	हे लताः !

19-06-2021

डॉ० निर्मल कुमार झा (स० प्राचार्य
रा० उ० सं० महाविद्यालय सम्बद्धेना परीक्षित

साहित्यम् । शास्त्री I

शिशुपालवधम् । संस्कृतश्लोकव्याख्या ।

"अनिर्लोडितकार्यस्य वाग्जालं वाग्मिनो वृथा ।
निमित्तादपराद्धेषोर्धानुष्कस्येव वल्गितम् ॥"

व्याख्या → पद्यमिदं महाकविश्रीमाघप्रणीतस्य 'शिशुपालवध' महाकाव्यस्य द्वितीयसर्गात् उद्धृतमस्ति । अत्र बलरामः नीतिशास्त्ररटनेन किं प्रयोजनम्, सर्वथा कार्यतत्त्वम् एव अवगन्तव्यम् इति एतत् दर्शयितुम् आह →

अन्वयः → अनिर्लोडितकार्यस्य वाग्मिनः वाग्जालं निमित्ताद् अपराद्धेषोः धानुष्कस्य वल्गितम् इव वृथा ।

भावार्थः → कार्याकार्यमजानतो वाचालस्य वचनं लक्ष्यच्युतसायकस्य धनुर्धारिण आत्मश्लाघेव व्यर्थं भवति ।

शब्दार्थः व्याकरणञ्च → न निर्लोडितम् अनिर्लोडितम्, अनिर्लोडितं कार्यं येन असौ अनिर्लोडितकार्यः, तस्य अनिर्लोडितकार्यस्य = अनवलोकितकार्यस्य, कार्यम् अकार्यम् अजानत इत्यर्थः । वाचः अस्य सन्ति इति वाग्मी, तस्य वाग्मिनः = वाचालस्य । वाचां जालं वाग्जालम् = वाग्आडम्बरः । निमित्तात् = लक्ष्यात् । अपराद्धः इषुर्यस्य सः अपराद्धेषुः, तस्य अपराद्धेषोः = स्खलितबाणस्य । धनुः प्रहरणम् अस्य धानुष्कः, तस्य धानुष्कस्य = धनुष्मतः धनुर्धरस्य वा । वल्गितमिव = आत्मश्लाघेव । वृथा = निरर्थकम् ।

अलङ्कारः :- अर्थान्तरन्यासः । सामान्यकथनस्य विशेषेण पुष्टिः ।

छन्दः :- अनुष्टुप् ।

(हस्ताक्षर) 19-06-21

डॉ० निर्मल कुमार झा, स० प्राचार्य ।
श्री० उ० सं० महावि० सुरवसेना, पूर्णियाँ ।

अनिवार्यपत्रम्। शास्त्री- II
व्याकरणछात्रेभ्यः। रघुवंशम्। श्लोकव्याख्या।

"सञ्चारिणी दीपशिखेव रात्रौ यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा।
नरेन्द्रमार्गाट्ट इव प्रपेदे विवर्णभावं स स भूमिपालः॥"

सन्दर्भः→ कुलगुरुकविकालिदासप्रणीतस्य रघुवंशमहाकाव्यस्य इन्दुमतीस्वयंवरवर्णनात् षष्ठसर्गादुद्धृतोऽयं श्लोकः।

प्रसङ्गः→ स्वयंवरस्थले सुनन्दा या इन्दुमत्याः परिचारिका सखी वा आसीत्, सा इन्दुमतीं प्रति यथाक्रमं राजपरिचयं कारयामास। इन्दुमती राजानं विहाय तथैवाग्रे गतवती यथा नदीमार्गे वर्तमानं पर्वतं परित्यज्य पुरो गच्छति।

अन्वयः→ पतिंवरा सा रात्रौ सञ्चारिणी दीपशिखा इव यं यं व्यतीयाय (गता), स स भूमिपालः नरेन्द्रमार्गाट्ट इव विवर्णभावं प्रपेदे।

शब्दार्थः व्याकरणञ्च→ पतिंवरा→ पतिं वृणोति इति = स्वयंवरा। सा = इन्दुमती। रात्रौ = रजन्याम्। सञ्चारिणी = विचरणशीला। दीपशिखा→ दीपस्य शिखा = अर्चिः ज्वाला। इव = यथा। यं यं = राजानम्। व्यतीयाय = व्यतिक्रम्य, परित्यज्य, निर्गता। सः सः = राजा। भूमिपालः = नरेशः। नरेन्द्रमार्गाट्ट→ नरेन्द्रस्य मार्गे अट्टः = राजपथगृहम्। इव = यथा। विवर्णभावं = कान्तिहीनत्वम्। प्रपेदे = लेभे।

तात्पर्यः→ इन्दुमती दीपशिखा इव। यथा दीपशिखा उज्ज्वलवर्णा, कृशा, कम्पायमाना तथैव इन्दुमती तथा च तस्याः गमनम्। यथा प्रकाशपुञ्जे गते राजपथस्थितगृहाणि प्रकाशहीनानि भवन्ति तथा राजानः इन्दुमत्योपेक्षया कान्तिहीनत्वमलभन्।

विशेषः→ अस्मिन् श्लोके विप्रलम्भशृङ्गारः, वैदर्भीरीतिः, प्रसादगुणः, उपमालंकारः, उपजातिछन्दश्च।

19-06-2021
डॉ॰ निर्मलकुमार झा, (स॰ प्राचार्यः)
रा॰उ॰सं॰ महावि॰ सुरवसेना, पूर्णियाँ।